

Володимир ЛИЧКОВАХ

**САКРАЛЬНІ ГОРИЗОНТИ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**
Архетипи — хронотопи — сигнатури

Український Sacrum — сфера святого, священного, освяченого — розкривається через ідею світовідношення як СВЯТОВідношення, що визначає сакральні горизонти етнокультури, в тому числі світогляду, ментальності, фольклору, мистецтва [1]. Світ сприймається тут як «свято», а святість і святковість збігаються не лише етимологічно, а й буттєво, екзистенціально, феноменологічно. Переживання «одвічних» святостей набувають метарелігійного характеру, бо поширюються на світ-в-цілому, природу, культуру, «життєвий світ» людини. У некласичному розумінні Sacrum протистоїть буденному, повсякденному, пересічному, виходячи за межі профанного як у практичному, так і теоретичному сенсах.

Міфологія, релігійна свідомість, художня творчість відтак спираються на сакральні горизонти «святотвідношення», що виявляються через архетипи, хронотопи, сигнатури української культури. В архетипах закріплені «першобрази», точніше «першосмисли» чи «прасимволи» етнокультури. У хронотопах узагальнюються часово-просторові характеристики етнонаціонального буття, світовідношення, художньої образності. Сигнатури ж знаково-символічно позначають глибинні сенси, духовні принципи організації етнокультурного простору, переживання вищих цінностей як святостей.

Перш за все, природні умови соціального буття формують специфіку національного світовідношення (образу світу), викликаючи особливості переживання простору і часу, етнокультурного хронотопу. Так, слов'янське світовідношення з цієї точки зору конституюється рівнинними, степовими, часто безкраїми краєвидами, що викликають своєрідний «простір» душі, відкритість, щирість, щедрість національного характеру. Яке відчуття простору і безмежних сил природи відчувається, наприклад, у народних піснях про величні слов'янські ріки Волгу, Дніпро, Дунай! А як співають українці про широкий степ і високе зоряне небо, бажаючи стати «соколом», щоб вільно літати над неосяжними просторами рідної землі!

Не дивно, що і М. Гайдеггер у побудові «життєвого світу» людини виокремлює позиції Землі і Неба [2]. Розуміючи буття як присутність у часі, а час як «перед-просторову місцевість», німецький філософ усталює буттєву вкоріненість людини в рідні краєвиди, у «труди і дні» на своєму обійсті, серед землі і неба, що є вічними і часовими, сакральними і профанними горизонтами людського існування. Мислячій людині треба міркувати перш за все про найближче: про те, що стосується кожного з нас — тут і зараз, тут, на цьому клаптику рідної землі, зараз — у теперішній час світової історії. З цієї точки зору будь-яке справжнє творіння коріниться у ґрунті своєї рідної землі. Для підтвердження Гайдеггер цитує поета Йогана Гебела: «Ми рослини, які — чи хочемо ми усвідомити це чи ні — повинні корінитися у землі, щоб, підвівшись, квітнути в етері й приносити плоди» [3]. І Гайдеггер пояснює: етер тут позначає вільне повітря небес, відкрите царство духу.

Але у нього виникає питання: чи досі людина тихо мешкає поміж небом і землею? Чи є ще батьківщина, у ґрунті якої — корені людини, адже витвір мистецтва визріває на ґрунті своєї вітчизни. Відповідь Гайдеггера доволі сумна: під загрозою знаходиться сама вкоріненість сьогodнішньої людини, а втрата вкоріненості виходить із самого духу часу. Засоби масової інформації «вже сьогodні ближче людині, ніж пашні навколо його двору, ніж небо над землею, ближче, ніж зміна ночі днем, ніж звичай та нориви його села, ніж перекази його рідного світу» [4].

Відтак у «життєвий світ» людини поміж Землею і Небом Гайдеггер розміщує екзистенціали Дому, Поля, Храму. Це топоси дійсного буття людини, що визначають горизонти її вкоріненості, «Край» її особистого і родового, етнонаціонального існування. Через це вони стають і концептами — категоріями філософії етнокультури. «Дім» позначає не лише обійстя, а й місце родової, родинної вкоріненості, місце зустрічі поколінь, домівку етнічного духу. «Поле» — це не просто докілья, природне середовище, а «поле життя», той «рідний світ», в якому розгортається екзистенція людини у часопросторі природи. «Храм» — це топос *Sacrum*'у, місце зберігання духовних цінностей, присутність Неба на Землі. Кожна людина і кожний етнос повинні мати свій неповторний Дім, Поле, Храм, на чому ґрунтується і в чому реалізується будь-яка етнокультура.

Культурно-історичні екзистенціали людського родового буття позначаються на самоусвідомленні етносу, на конституюванні *етноментальності*. До речі, саме в етнічному самоусвідомленні, в неповторних стереотипах поведінки сучасні дослідники вбачають найбільш суттєву ознаку етносу, критерій етноспецифікації [5]. Академік Ю. В. Бромлей підкреслював, що етнос — це не окремий компонент культури, а певна цілісність. На нашу думку, це біосоціальна цілісність, що формується як природою, так і історією, як кривно-генетичними, так і ментально-

психологічними характеристиками. Ще Л. М. Гумільов вважав, що етнос — це «явище природи», форма адаптації до середовища. Етногенез він пов'язував із «пасіонарністю» — абсорбцією космічної та біологічної енергії, що створює активну спільноту, яка протиставляє себе іншим [6]. До цього додаються відчуття комплементарності («Ми», що є опозицією «Вони») і стереотипи поведінки, які й фіксуються у спільній етноментальності.

Філософія етнокультури звертається відтак до досліджень етнокультурної ментальності народів. Останнім часом в Україні активізувалися наукові розвідки проблем теорії ментальності [7], в тому числі і вітчизняної етноментальності. Сучасні українські філософи і культурологи звертаються до аналізу логічних передумов дослідження явища ментальності (Я. Кохан), логіко-онтологічних підстав фрагментарних пізнавальних практик у модерному вітчизняному менталітеті (О. Маєвський), сутності української етноментальності (М. Попович), її архетипів та універсалій (С. Кримський), культурно-історичних витоків (Ю. Писаренко), проблем духовності народу в українській історіософії XIX ст. та соціальної філософії кінця XIX — початку XX віку (Л. Депенчук). Нами розкрито методологічне значення категорій «світовідношення» та «ментальність» для аналізу слов'янських етнокультур [8], введено екзистенціали «Дому», «Поля», «Храму» для побудови сіверянської культурологічної регіоніки «під сигнатурою Спаса» [9].

Культурна ментальність як категорія філософії етнокультури розкриває глибинні, соціопсихологічні шари світовідношення етносу, спосіб його світосприйняття і дискурсивних практик, колективне позасвідоме у структурах повсякденності і життєтворчості. Взагалі під ментальністю я розумію сукупність психічних настанов і мотивацій щодо світу, які формуються і функціонують на рівні взаємодії свідомого і позасвідомого в індивідуальній і соціальній психіці людини. Етноментальність щільно пов'язана із «психологією народів», є виявленням їхньої суб'єктності, неповторності у способах мислення і почування, сприйняття і дії. Культурна ментальність етносу спирається на найдавніші архетипи та універсалії міфологічної свідомості, закріплена у мові, фольклорі, традиціях, звичаях, обрядах. Переживання усталених хронотопів, звичних форм руху, екзистенціали «просторовості», «часовості», «тілесності», «емоційності» формують культурні форми «життєвого світу» етносу, способи поведінки і комунікацій.

Українська етноментальність ґрунтується, зокрема, на таких архетипових принципах конституювання життєвого світу і культурного простору українства, як кордоцентризм, софійність, антеїзм тощо.

А саме, *кордоцентризм* — домінанта «серця» в українській культурній ментальності — виявляється через перевагу емоційно-вольового начала над раціональним, примат «серця» над «головою». Це не означає відсутність дискурсивності в «українській душі», але мислення тут стає «думанням», що зачіпає

всі сторони людської суб'єктивності, зливаючись з ідеалом «цілісного знання», притаманного філософії етнокультури слов'янських народів. У «цілісному знанні» приходять до єдності думки, почуття, воля, віра, що відтворює органічно-синкретичний стан душі, цілісний універсалізм духу, культ «святості» і «спасіння». В українському національному характері кордоцентризм пов'язаний з його емоційністю, чутливістю, ліризмом, романтизмом, сентименталізмом. Звідси й походить знана українська поетичність, пісенність, ісіхастський містицизм. В етнопсихології кордоцентризм корелює з феноменами очікування чуда, сподівання на диво, які породжують «метафізику дивовижності» й «естетику зачарованості» культурної душі українства [10].

Кордоцентричність етнонаціонального світовідношення обумовила й органічне прийняття культурою Київської Русі візантійського ісіхазму — духовної практики довгої мовчазної молитви «серцем». Православний містицизм ісіхазму був перейнятий св. Антонієм Печерським і вплинув на культове спрудження підземних церков і монастирів (Києво-Печерська лавра, Антонієві печери в Чернігові), церковну архітектоніку, іконографію, піснеслви, проповіді. Вони просякли містичними, аскетичними, інтимно-сердечними настроями і мотивами отримання благодаті. Так само архетип серця і принцип кордоцентризму закладається в культурну душу українського бароко — єдиного національно довершеного стилю в історії культури України. Невипадково Г. Сковорода позначив бароко як «чудне та містеріальне», підкреслюючи відтак його зв'язок з пізнанням через серце, з ментальними традиціями українства. А бароківість у свою чергу стала неодмінним атрибутом українського художнього мислення [11].

Софійність як принцип мудрої організації буття виявляється у таких рисах української етноментальності, як її настанови та мотивації до порядку, ладу, лаштування, довершеності, гармонії в «життєвому світі» українства. Християнський архетип Софії — «Божественної Премудрості» — втілює в собі жіноче породжуюче начало («Матір Світу»), єдність Землі та Неба; Істини, Добра і Краси; Віри, Надії й Любові. Космічний універсалізм софійності породжує в українській культурній душі «влаштованість-у-бутті», жіночність, панестетизм. Він об'єднує в етнонаціональному характері інтелектуальні, моральні та естетичні виміри — «Єрусалим» і «Константинополь», — стаючи синтезом «Закону» і «Благодаті». Відтак українська «мудрість» є вищою за знання, раціональність, науку. Це — «істина серця», «світло одкровення», «мистецтво життя», «шлях до спасіння». Софійність характеризувала стиль соціального буття вже у Київській Русі, яку скандинави називали «Гардарика» — «країна міст». Адаже у середньовічних містах, що густо вкривали киеворуську землю, знаходились культурні осередки ремесла, мистецтва, освіти, політики, релігії.

Розташована на пограниччі цивілізованої Європи і кочового «Дикого степу», Київська Русь виконувала роль захисниці європейської культури, а це було можливим лише за високим ступенем мудрого лаштування всіх елементів державного буття [12]. Невипадково князя Ярослава назвали Мудрим (тобто «софійним»): не за знання багатьох іноземних мов, а за мудру державну політику, яка зберігала єдність і цілісність Київської Русі. Так само знаменно, що власне Ярослав Мудрий став фундатором храму Святої Софії в Києві — головної святині України та її столиці. Отже, софійність — це культурно-історичний та світоглядний принцип української етноментальності, що оживає в історії, культурі, мистецтві України, в етосі та пафосі соціокультурного життя українця як homo miralis — «людини передмур'я», яка повсякчас захищала Європу від кочовиків, монголо-татар, турків...

Антеїзм як принцип зв'язку з землею (Антей — син матері-землі Геї) і виявляє оту «вкоріненість» в буття, в рідний ґрунт і «життєвий світ», про яку писав М. Гайдеггер. Важко уявити собі українця без любові до землі (в прямому і переносному сенсі), тобто до свого Дому, Поля, Храму, до рідної Батьківщини. Етноментальний антеїзм зароджується в хліборобському характері праці праукраїнців, у селянському способі традиційного життя в Україні. Архетип Матері-Землі був визначальним вже у міфології Трипілля, де існував культ богині Magna-Mater — Великої Богині, яка ототожнювалась з Природою, Землею, Плодючістю. Згодом цей культ перейшов у поклоніння жіночим божествам слов'янського пантеону (Рожаниця, Лада, Слава, Мокоша, Весна та ін.), у шанування берегинь, мавок тощо, у культ жінки. З прийняттям християнства архетип Матері-Землі пов'язується з образом Пресвятої Богородиці, яка в іпостасі Покрови стає покровителькою українського козацтва (святкується 14 жовтня). Так само символічним є образ Богородиці-Оранти, котрий знаходиться на «Непорушній стіні» Софіївського собору, що означає заступництво над усім українським народом. Принцип антеїзму, шанування Матері («а хто мати забуває, того Бог карає»), культ Пречистої Діви теж розкривають жіночність української етноментальності, її зв'язок з природою (екофільність), любов до рідної землі, почуття патріотизму. І не забуваймо, що Антей міг бути переможеним, тільки коли його відривали від матері-землі, як українця — від «неньки-України»...

Категорія архетипу в теорії етноментальності і філософії етнокультури загалом доповнюється категорією *сигнатури* — знаково-сислової системи, що упорядковує культурний простір етносу. Сигнатура являє собою знаковий комплекс, що символізує смислові константи духовної культури певного етносу, краю, регіону. В сигнатурах унаочнюється, візуалізується ідейно-естетична домінанта «культурної душі», світоглядно-ментальний стрижень філософії та естетосфери етнокультури, в тому числі і регіональної.

В українській етнокulturології вже детально проаналізовані сигнатури Софії [13], Спаса [14], Богородиці [15]. Вони мають не лише самобутній, неповторний культурний зміст і форму, а й власну «духовну територію», де утверджують і виявляють традиційні цінності метафізики культури, упорядковуючи етнокультурний Космос. Так, сигнатура Софії та сигнатура Спаса є взаємододатними, символізуючи єднання двох духовних начал — Божественної Премудрості та Преображення — в українській ментальності, культурній історії українства. Будучи доміантними в культурному середовищі Києва та Чернігова відповідно, вони позначають і єдність двох гендерних начал в українській етнокulturі. Жіночий первень української ментальності (софійність) доповнюється чоловічим стрижнем (спасіння, рятування, оборона), що відповідає єднанню хліборобського, селянського породжуючого начала української душі з лицарсько-козацьким, захисним. Тому українці — не тільки «народ жіночий», як вважає Г. Грабович, а народ з яскраво вираженими двома гендерними характеристиками, котрі закладалися з історії Трипільської культури, Київської Русі, Козаччини, національно-визвольних змагань. Починаючи з прийняття християнства, вони втілились у сигнатурах та архітектоніці храму Святої Софії у Києві (1037) та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1036), які зводили, відповідно, Ярослав Мудрий («софійний») і Мстислав Удатний («мужній», «хоробрий»).

Наразі мова йде про дослідження процесів становлення і трансформації сакральних сигнатур в історії окремих регіонів України. В Сіверянській культурологічній регіоніці провідною є сигнатура Спаса, що уособлює, як доведено нами, захисне, оборонне, «спасительне» начало [16]. Цікаво, що семантика цієї сигнатури є характерною не лише для християнської доби культури Чернігово-Сіверського краю. Міфологічним покровителем, що має язичницькі витоки, «віртуальним» захисником Чернігова вважається Семаргл — один з найдавніших богів слов'янського пантеону. Як зазначає сербський дослідник М. Янкович, початково Семаргл був захисником домашнього вогнища, вогню ватри, що у стародавніх індіців називалося «Агні» [17]. За давньослов'янськими уявленнями він мав по сім вогняних язиків і рук, що символізувало сім теплих місяців на рік. Семаргл як Агні (вогонь) є спорідненим до Сонця і Неба, дає життя всьому живому. Крім того, як Божество давньоіранського походження, Семаргл («Семиглав») був утіленням космологічної картини світу і уособленням трьох стихій (землі, води, повітря).

Ідол Семаргла, серед семи інших божеств давньоруського пантеону, був установлений в Києві при дворі князя Володимира до прийняття християнства [18], а барельєфне зображення Семаргла знаходилося на капітелі колони Борисоглібського собору в Чернігові (XII ст.). Образ міфологічної істоти з тулубом лева, крилами птаха і хвостом змії («Чернігівський звір») виконував охоронно-захисну функцію і досить органічно вписався в «романське» оздо-

блення православного храму (єдиний в Україні приклад такого поєднання). І до-сі Семаргл вважається захисником Чернігова, немов передаючи свою «оборон-ну» семантику сигнатурі Спаса (до речі, і таємна мовчазна молитва на честь Семаргла ніби переходить у духовну практику ісіхазму — безсловесного спілку-вання з Господом). Знаменно, що два собори — Борисоглібський і Спасо-Преображенський — стоять на древнім Валі поруч, навзаєм подвоюючи ідею захисту, рятування, спасіння сіверів-чернігівців. Такого стибу сигнатури є в усіх українських містах, що мають давню історію й релігійно-культурні традиції.

Відтак не випадково, що в конкурсі на кращий проект символічної скульп-тури, щоб репрезентувала «дух» Чернігова, перше місце за народним голосу-ванням виборів проект, присвячений Семарглу. Пластичне зображення цієї сакральні-міфологічної істоти наслідує її барельєфне втілення на капітелі ко-лон Борисоглібського собору. На відміну від умовно-схематичного, «декоратив-ного» характеру барельєфного образу, «кругла» скульптура Семаргла досить достовірно передає зовнішні атрибути його захисної функції: сильне тіло з бій-цівською постановою голови, широкий грізний розмах крил, войовничо закруче-ний хвіст. Постаць Семаргла височить на скелястому п'єдесталі, прикриваючи собою чернігівський «детинець». Символічна скульптура з бронзи буде встанов-лена у місті в 2010 р. (або 7518 р. за слов'янським календарем «Коло Свароже», у семирічному циклі якого саме цей рік проходить під знаком Семаргла!).

Отже, в образі міфологічного покровителя міста розкрились сакральні горизонти чернігово-сіверського краю. Транскультурний зміст цього образу переходить у сакральні конотації Христа-Спасителя, архангела Михаїла — предводителя небесного воїнства. В цьому трансісторичному русі культурних змістів знаходимо виявлення структурних компонентів українського Sacrum'у: архетипів (етноментальний Космос) — хронотопів («Земля» і «Небо», «Дім — Поле — Храм») — сигнатур («Чернігівський Спас»). У своїй цілокупності вони складають духовний простір української культури, яка живить святостями на-родного життя релігійні, моральні, художні цінності й переживання [19].

1. *Личкова В. А.* Український Sacrum: світовідношення як святовідношення (крос-культурні горизонти філософії етнокультури) // Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадського самовизначення. — Чернівці, 2006.

2. *Хайдеггер М.* Разговор на проселочной дороге. — М., 1991.

3. Там само. — С. 105.

4. Там само. — С. 106.

5. Этности и этнические процессы. Памяти Р. Ф. Итса: Сб. ст. — М., 1993.

6. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1989.

7. Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М. В. Попович. — К., 2006.

8. Личковах В. А. Методологічне значення концепції світовідношення і ментальності для дослідження духовного світу слов'янських культур // Вісник ЧДПУ: Духовний світ слов'янських культур. Серія «Філософ. науки». — Вип. 26. — Чернігів, 2004. — С. 9–14.
9. Личковах В. А. Дивосад культури: Вибр. ст. — Чернігів, 2006.
10. Личковах В. А. Метафізика дивовижності та естетика зачарованості Чернігово-Сіверського краю // Путівльський краєзнавчий збірник. — Вип. 4. — Суми, 2008.
11. Ольховик М. В. Бароковий універсалізм в українському художньому мисленні: Автореф. дис... к. ф. н. — К., 2004.
12. Кримський С. Універсалії української культури // Дві Русі / За заг. ред. А. Івшиної. — К., 2005.
13. Там само.
14. Личковах В. А. Дивосад культури: Вибр. ст. — Чернігів, 2006.
15. Личковах В. А. Сигнатура Богородиці як «покрова» національної єдності України // Філософія етнокультури і наукові стратегії збереження національної єдності України. — Чернігів, 2007.
16. Личковах В. А. Дивосад культури: Вибр. ст. — Чернігів, 2006.
17. Янкович М. Иконопис древних срба. — Белград, 2006. — С. 87–89.
18. Гладкий В. Д. Славянский мир: I–XVI века: Энциклопед. словарь. — М., 2001. — С. 611.
19. Личковах В. А. Sacrum як ідея ставлення до свята в українській філософії мистецтва // Філософська думка. — 2003. — № 6; 2004. — № 1.

Анотація. У статті велике місце відведено проблемі сакрального мистецтва, філософсько-естетичним аспектам його розвитку. Висвітлюється ряд аспектів цієї проблеми: хронотопи, архетипи, сигнатури.

Ключові слова: сакральне мистецтво, філософія, естетика, хронотоп, артефакт, сигнатура.

Аннотация. В статье особое внимание уделено проблеме сакрального искусства, философско-эстетическим аспектам его развития. Отражен ряд аспектов этой проблемы: хронотопы, архетипы, сигнатуры.

Ключевые слова: сакральное искусство, философия, эстетика, хронотоп, артефакт, сигнатура.

Summary. The great attention is devoted to the problem of the sacred art, philosophical and aesthetical aspects of its developments. Such several aspects of this problem are uncovered: chronotops, archetypes and signatures.

Keywords: sacred art, philosophy, aesthetics, chronotop, artifact, signature.